

Ekofeminist Bir Bakış ile Görünmeyen Emek: Bir Ankara Köyü Örneği

Merve Kaya Şahin

Ankara Üniversitesi

[ORCID: 0009-0009-9542-8248](https://orcid.org/0009-0009-9542-8248)

kayamerve89@gmail.com

Öz

Bu çalışmada, tarihsel süreç içinde Türkiye kırsalında yaşanan yapısal dönüşümlere bağlı olarak yapılan alan çalışması üzerinden kırsal yaşamda ve tarımsal üretimde kadın emeğinin rolüne ve kadınların etkinliğine odaklanılmaktadır. Türkiye kırsalında kadın emeği, toplumsal ve ekonomik dinamikler içinde genellikle göz ardı edilmektedir ancak tarımsal üretimin devamlılığı açısından büyük öneme sahiptir. Bu durum, kadınların kırsal üretim süreçlerindeki katkılarının hem toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında hem de ekonomik sürdürülebilirlik açısından yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, ekofeminist bir bakış açısıyla sunulan bu değerlendirme, kadın emeğinin görünür kılınması açısından önem taşımaktadır. Ekofeminist yaklaşım, kadınların doğa, tarımsal üretim ve kırsal yaşam üzerindeki etkilerini öne çıkarırken çevresel adaletin sağlanması ve ekolojik sürdürülebilirlik uygulamalarının yaygınlaştırılmasını da hedeflemektedir. Bu bakış açısı, kadın emeğini yalnızca ekonomik bir unsur olarak görmenin ötesine geçerek onu toplumsal ve çevresel dönüşüm süreçlerinin vazgeçilmez bir bileşeni olarak değerlendirmektedir. Aynı zamanda, kadınların tarımsal üretim ve kırsal yaşam içerisindeki katkılarını görünür hale getirerek bu katkılarının kırsal kalkınmada oynadığı kritik rolü vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekofeminizm, kadın emeği, tarımsal üretim, kırsal yaşam, çevresel adalet

• • • • •

Geliş tarihi: 13 Ağustos 2024 • Kabul tarihi: 6 Ocak 2025

•

Araştırma Makalesi

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 20245 • 17(1) • 42-77
DOI: 10.46655/federgi.1531199

Invisible Labor From an Ecofeminist Perspective: An Example from a Village in Ankara

Merve Kaya Şahin

Ankara Üniversitesi

[ORCID: 0009-0009-9542-8248](https://orcid.org/0009-0009-9542-8248)

kayamerve89@gmail.com

Abstract

This study focuses on the role and agency of women's labor in rural life and agricultural production, based on fieldwork conducted within the context of structural transformations in rural Turkey throughout history. Although women's labor in rural Turkey is often overlooked within social and economic dynamics, it is crucial for the continuity of agricultural production. This situation necessitates a re-evaluating of women's contributions to rural production processes, in terms of both gender equality and economic sustainability. In this context, this ecofeminist assessment is significant in ensuring the visibility of women's labor. The ecofeminist approach highlights women's impact on nature, agricultural production, and rural life while, and aims to promote environmental justice and expand the implementation of sustainable ecological practices. This perspective moves beyond viewing women's labor as merely an economic factor, positioning it as an indispensable component of social and environmental transformation processes. Furthermore, it makes women's contributions to agricultural production and rural life visible, emphasizing their critical role in rural development.

Keywords: Ecofeminism, women's labor, agricultural production, rural life, environmental justice

• • • • •

Arrival date: 13 August 2024 • Acceptance date: 6 Ocak 2025

•

Research Article

<http://federgi.ankara.edu.tr>

federgi • 2025 • 17(1) • 42-77
DOI: 10.46655/federgi.1531199

Giriş

Türkiye’de, pek çok ülkede olduğu gibi, tarımsal yapılar ve köylülük, tarihsel süreçte büyük dönüşümler yaşamıştır. Küresel ekonominin yeniden şekillenmesiyle köylülük, önemli bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Şehirlerin hızla büyümesi ve ulus ötesi şirketlerin tarım sektöründeki güçlü etkisi, ekonomik, demografik, mekânsal ve kültürel birçok değişime yol açmış, gelişmekte olan ülkelerde tarımsal üretime dair ciddi tehditler oluşturmuştur (Kaya, 2017). Sağlıklı, ucuz ve yeterli gıdaya ulaşımın risk altında olduğu bu süreçte, bir ülke için kırsal yaşamın ve tarımsal üretimin hayati bir önem taşıdığını ve bu üretimin görünmez kahramanları olan kadınların eşsiz rolünü kavramak gerekmektedir. Kadınlar katkıları genellikle yok sayılsa da tarımsal üretimde önemli bir emek gücü oluşturmakta ve ayrıca biyoçeşitliliğin korunması ve geliştirilmesinde kritik bir rol üstlenmektedir. İşte bu noktada ekofeminist bir perspektifle değerlendirme sunmak, tarımda kadın emeğinin değerini vurgulayarak, ekolojik yaşamın kıymetini ön planda tutarak mevcut

koşullarda kadının tarımsal üretim, kırsal yaşam ve doğa üzerine olan etkisini ve katkısını daha görünür kılma olanağı sağlayacaktır. Bu yaklaşım, kadınların bilgi ve deneyimlerinin tarımsal üretim pratiklerinde nasıl hayati bir önem taşıdığını ve bu bilgi ve deneyimlerin yalnızca pratik katkılarla sınırlı kalmayıp ekolojik dengeyi yeniden kurma çabalarında da kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla, kadınların doğal olarak edindikleri bilgi birikimi, yalnızca tarımsal üretim süreçlerinde değil, aynı zamanda sürdürülebilir tarım ve insan-doğa ilişkilerinin güçlendirilmesinde de vazgeçilmez bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, kadınların bilgi ve deneyimlerinin tarım ve ekolojik denge üzerindeki etkisinin daha görünür hale getirilmesi elzemdir.

Metodoloji

Bu çalışmada temel amaç tarımda emek gücü yok sayılan kadınların, sürdürülebilir tarımsal faaliyetlerdeki ve ekolojik gıda üretimindeki rol ve etkinliklerinin kapsam ve önemini kavramaktır. Bu amaç doğrultusunda Ankara'ya yaklaşık 100 km uzaklıktaki köy mahiyetindeki bir mahallede ikamet eden ve tarımsal üretim faaliyetlerini sürdüren 15 kadın ile derinlemesine görüşme ve katılımcı gözlem teknikleri kullanılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kümbetoğlu'nun (2005) da belirttiği üzere, derinlemesine görüşme, araştırmanın problemine ilişkin görüşülen kişilerin, deneyimlerini, düşüncelerini detaylı şekilde öğrenmek adına önem taşımaktadır. Bu teknikte araştırmacı çeşitli sorular ile görüşmeciyi konuya dahil edip görüşmeciyi dikkatle dinleyip görüşmenin planlanan şekilde gidip gitmediğini kontrol edebilmektedir, lakin standart görüşme yönergesine tam bir bağlılık durumu söz konusu değildir. Yine de araştırmacı görüşmeci konudan uzaklaştığında çeşitli yönlendirmeler ve sorularla görüşülen kişiyi konuya tekrar dahil edebilmektedir. Katılımcı gözlemde ise araştırmacının araştırdığı kültürün

içinde olması, gündelik yaşam pratiklerini deneyimlemesi ile detaylı bir değerlendirmenin önü açılmaktadır (Şimşek ve Yıldırım 2005, 151). Bu şekilde bilhassa kadınların içinde bulundukları yaşam koşulları, gündelik faaliyetleri, birbirleriyle ve doğa ile ilişkileri, tarımsal faaliyetlerdeki rolleri araştırmanın belirtilmiş olan amaçları doğrultusunda ortaya konacaktır. Katılımcı gözlemin insanların davranış ve tutumlarını anlamak adına oldukça faydası olsa da büyük örneklemelerde çalışılması oldukça güçtür. Uzun süre araştırılacak grupla vakit geçirmek de araştırmacının grupla bütünleşmesine ve kendi bakış açısını tahrip etmesine sebep olabilmektedir. Bu anlamda araştırmacının amacına uygun şekilde hareket etmesi önem taşımaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Ekofeminizm kavramı literatürde Francoise d'Eaubonne tarafından 1974'te *La Féminisme ou la Mort* (Feminizm veya Ölüm) çalışmasında kullanılmış ve bu çalışmada kadınların ekolojik bir devrim yapabilme potansiyeli gündeme getirilmiş hem doğanın hem de kadının birlikte özgürleşeceği vurgulanmıştır (Warren 1996; Tong 2006).

1980 tarihli *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* isimli çalışmasında Carolyn Merchant, modern yaşamın cinsiyetçilik ve diğer tahakküm biçimlerini ekolojik yıkımı incelemek adına tarihsel ve analitik bir çerçeveye güçlü bir şekilde ilişkilendirmektedir. Ona göre, dışı olarak cinsiyetlendirilmiş doğanın ölümü, tahakkümü ve sömürüsü üzerine inşa edilmiş olan modern bilimin, teknolojinin ve kapitalizmin yükselişi, aynı zamanda kadınların kültürel olarak boyun eğdirilmesine ve sömürülmesine neden olmuş ve bu durumu pekiştirmiştir (Thompson 2006, 505).

Mary Mellor (1996) da ekofeminizmi, kadınların toplumsal ve doğal yaşamdaki konumları dolayısıyla doğa ile derin bağlantılarını vurgulayan

bir hareket olarak tanımlamaktadır. Ekofeminizm, kadınların maruz kaldığı sömürü ve baskı ile doğanın sömürülmesi arasındaki ilişkiyi ele alırken, kadınların doğayla olan etkileşimlerinin tarihsel ve sosyal olarak inşa edildiğini savunmaktadır. Bu ‘kendinden bilme’ veya ‘kendiliğinden edinim’ olarak nitelendirilebilecek ilişkiyi anlamanın, kadınların ve doğanın kurtuluşunu bir bütün olarak ele almayı gerektirdiğini belirtmektedir. Bu bütünsel bakış aynı zamanda toplumsal cinsiyet ilişkilerini, sosyal kurumları ve ekonomik sistemleri sorgulayan bir sosyal teori ve politik hareket olarak nitelendirebileceğimiz ekofeminizmin; kadınların ve doğanın özgürlüğü için bir mücadele alanı oluşturması, farklı cinsiyet, ırk, sınıf ve yaş gruplarındaki insanların ortak çıkarlarını savunarak tüm baskı biçimlerine karşı bir dayanışma bilinci gelişmesine olanak tanınması hususunda bir anlayış sunmaktadır. Dolayısıyla ataerkinin ve kapitalizmin egemenliğinin bir sonucu olan kadınların sömürülmesi ve doğanın tahakküm altına alınmasına yönelik verilecek mücadelede kadınlara dair elde edilebilecek herhangi bir hak, çevreye zarar vermeyecek şekilde kazanılmalı yahut yapılacak çevresel iyileştirmeler de aynı şekilde kadınların hakları gözetilerek gerçekleştirilmelidir (Buckingham 2015).

Vandana Shiva, ekofeminizmin misyonlarından birinin, toplumların hem kadınların hem de doğanın üretkenliğine ve etkinliğine nasıl baktığını yeniden tanımlamak olduğunu belirtmekte; kadınların günlük etkileşimleri aracılığıyla çevreyle kurdukları özel bağın ise göz ardı edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca sosyal faydalara ve geçim ihtiyaçlarına yönelik bu alternatif bilme biçimlerinin kapitalist indirgemeci paradigma tarafından tanınmadığına dikkat çekmektedir. Toplumsal faydalara ve geçim gereksinimlerine yönelik bu alternatif bilme biçimlerinin, doğanın ve kadınların birbirine bağlılığının, kapitalist indirgemeci paradigmanın amaçları ile çakıştığı oldukça açıktır. Çünkü bu sistem doğanın ve kadının yaşamlarının birbirine bağlılığı ile bilginin ve üretim zenginliğinin yaratılması arasındaki bağlantıyı algılayamamaktadır.

Shiva, bu başarısızlığı Batı'nın ataerkil kalkınma ve ilerleme algısına bağlamakta (Annjum 2020, 847; Zein ve Setiawan 2017), ekolojik sömürünün kadın sömürüsüyle bağlantılı olduğunu öne sürmekte ve kadınların üretici olarak katkılarına rağmen emeklerinin nasıl görünmez kılındığını ortaya koymaktadır. İstatistikler, bu üretici kadınları üretim sınırının dışında kaldığı gerekçesiyle emeğini yok sayma eğilimini göstermektedir. Oysa bu durumun nedeni, az sayıda kadının çalışması değil; çok sayıda kadının, çok fazla farklı türde iş yapmasından kaynaklı olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Özellikle de kırsal alanlarda kadınlar tarafından yapılan işler ücretlerle ölçülemediğinden onların katkıları genellikle göz ardı edilmektedir.

Ekofeminizm (1993) kitabında Vandana Shiva ve Maria Mies, evrensel ve değerden bağımsız bir sistem olarak modern bilimin kabulünü tartışırken, modern bilimin asıl meselesinin nesnel bilim olarak değil, ataerkil yapının bir yansıması olarak görülmesi ve kullanımını belirleme ayrıcalığının da erkekler tarafından kontrol edilmesi olduğunu ortaya koymaktadır (aktaran Zein ve Setiawan 2017). Yaratılan bu özdeşlik kadınları kamusal alandan ve üretimden uzaklaştırıp onlara doğurganlık, bakım, iyileştirme gibi misyonlar yüklemektedir. Neticede doğa ve kadın ikincil, görünmez kılınarak egemen batı kültürünün içinde konumlandırılmakta, kadın da doğa gibi bir nesne olarak hammadde işlevi görmektedir (Biehl 1991). Shiva'nın üzerinde durduğu diğer önemli nokta kadınların biyoçeşitliliği koruma ve onunla olan ilişkisi noktasındadır. Üçüncü Dünya kadınının biyoçeşitlilik ile ilişkisinin, ataerkinin biyoçeşitlilik ile ilişkisinden farklı olmasının birkaç önemli farkı bulunmaktadır. Kadınlar biyoçeşitlilik yoluyla üretirken, kurumsal bilim insanları tekdüzelik yoluyla üretmektedir. Kadın çiftçiler için tohumun özü, hayatın sürekliliğinin temelidir. Oysaki çok uluslu şirketler için tohumun değeri, süreksizliğinde bulunmaktadır. Tohum şirketleri bilinçli olarak gelecek nesillere kalmayacak tohumları yetiştirmekte, böylece çiftçiler tohum koruyucusundan tohum tüketicisine dönüşmektedir. Dolayısıyla tohum

patentleri, Üçüncü Dünya kadın köylülerinin ortak mirasının ve velayetinin, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) gibi küresel kurumların yardımıyla çokuluslu şirketler tarafından soyulduğu ve tüketildiği yirmi birinci yüzyılın bir korsanlık biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. GDO'ların güvenli olmadığı henüz kanıtlanmasa da Shiva, GDO'lu gıda konusunda güvenmemiz beklenen aynı üretici grupların aslında bize pestisit satan şirketler olduğunu belirtmektedir (Shiva 2014). Tam da bu yüzden Mies ve Shiva (1993) gibi ekofeministler, kadınların doğaya daha yakın olduğu fikrini benimsemişler ve çevreyi korumanın önemini daha iyi anladıklarını savunmuşlardır (aktaran Nightingale 2006). Bu düşünce ile Shiva, kadınların çevreleri hakkında sahip oldukları içsel anlayışın, mevcut tahakküm ilişkilerinin yarattığı boşlukları kapatmaya yardımcı olacağını ve küresel ölçekte bir araya gelerek bir odak noktası sağlayacağını iddia etmiştir. Burada önemli olan husus, kadınların doğayla ilişki kurmalarının nedeninin dışı ya da dışıl oldukları için değil, aynı erkek egemen güçler tarafından benzer tahakkümlere maruz kaldıkları için olduğunun ayrımını yapabilmektir. Zaten bu yaklaşımın eleştirildiği temel husus da bu yönde olmuştur. Susan Buckingham (2004) ise ekofeminizm üzerine yaptığı çalışmada, ekofeminizmin toplumsal cinsiyet ve çevre arasındaki etkileşimleri nasıl ele aldığını vurgulamaktadır. Yazar, kadınların doğayla olan ilişkilerini ve bu ilişkinin toplumsal ve ekonomik yapılarla nasıl şekillendiğini anlamak için ekofeminizmin önemli bir çerçeve sunduğunu belirtmektedir. Ancak, yazar, ekofeminizmin eleştirilerine de değinmekte ve özellikle özcülük (essentialism) kavramının sorunlarına dikkat çekmektedir; eleştirmenler, kadınların doğayla olan ilişkisini basit bir biyolojik ilişki olarak görmekte ve bu durumun kadınların çevresel sorunlar üzerindeki etkisini sınırlayabileceğini savunmaktadır. Ayrıca, Buckingham, Val Plumwood'un çalışmalarına atıfta bulunarak, insan ve doğa arasındaki ikiliği aşmayı ve yeni bir "türler arası" etik geliştirmeyi önermektedir; bu yaklaşım, ekolojik krizlerin üstesinden gelmek için insan merkezli düşünceden uzaklaşmayı

gerektirmektedir. Son olarak, yazar, kadınların politik düzeydeki katılımının halen düşük olduğunu ve çevresel karar alma süreçlerinde kadınların sesinin yeterince duyulmadığını vurgulamaktadır.

Ekofeminizm olgusu literatürde yer edindiğinden bu yana, çeşitli dallara ayrılmış ve birçok eleştiri konusu olmuştur. Ancak bu eleştiriler ve farklılaşan anlayışlar başka bir çalışmanın konusu olup bu çalışmada ekofeminist yaklaşım ile kırsaldaki kadın emeğinin görünmezliği ele alınmış; kadınların gıda üretimini gerçekleştirme, koruma ve geliştirme potansiyelini anlamak ve anlamlandırmak amacıyla kadın ve doğa sömürüsü üzerine argümanlar tartışılarak bir analiz sunulmaya çalışılmıştır.

Ulusal literatüre bakıldığında bu konu kapsamında önemli çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Mısır ve Suziki Him (2023), *Sürdürülebilir Tarım için Feminist Politikaya Çağrı* başlıklı makalelerinde Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikalarını sosyalist ekofeminist bir perspektiften ele almakta; ekolojik ve toplumsal cinsiyet adaletinin önemini vurgulamakta, doğa ile kadın arasındaki ilişkileri inceleyerek toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin kökenlerini ataerkil sistemde bulmakta ve alternatif politikaların geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bengü Kurtege Sefer'in (2024) çalışması ise kadın ve gıda krizi arasındaki ilişkiyi, kadın kooperatiflerinin gıda üretim ve tüketim süreçlerindeki rolü üzerinden açıklamakta, kadın kooperatiflerinin gıda krizine karşı sunduğu alternatif çözümleri ve bu kooperatiflerdeki yönetim ilişkilerini incelemektedir. Kadın kooperatifleri, sürdürülebilir tarım uygulamaları ve demokratik örgütlenme biçimleri aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmekte ve kadınların ekonomik güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Ancak, kooperatiflerdeki yöneticilerin sınıfsal konumlarını korumak için geliştirdikleri stratejiler, ortaklar arasında hiyerarşi ve simgesel şiddet gibi olumsuz dinamikleri de beraberinde getirmektedir. Bu durum, kooperatiflerin gıda krizine çözüm üretme potansiyelini sınırlamakta ve adil olmayan üretim

süreçlerini sürdürmektedir. Makale, bu güç dinamiklerini ve yönetim ilişkilerini ele alarak kadın kooperatiflerinin daha eşitlikçi ve dayanışmacı bir yapıya dönüşmesi için çözüm önerileri sunmaktadır. Benzer bir çalışmada da yine kadın kooperatiflerinin ekonomik ve sosyal yaşamda oynadığı role ve öneme değinilmiş ve bu oluşumların kadınların gıda üretiminde becerilerini geliştirmelerine ve bu alanda daha fazla söz sahibi olmalarına olanak tanımakta olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla kooperatifleşmenin, gıda üretimi alanında kadınların güçlenmesine ve toplumsal dayanışmanın artmasına katkıda bulunduğu gerçeğinin altı çizilmektedir (Yıldırım alp vd. 2021). Eren'in (2023) çalışması da kadınların gıda üretimindeki rollerini ve bu rollerin toplumsal cinsiyet dinamikleri ile nasıl şekillendiğini incelemektedir. Kırsal alanda, kadınların tarımsal üretimdeki katkıları hem ücretli hem de ücretsiz işgücü olarak ele alınmakta ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar vurgulanmaktadır. Özellikle, neoliberal politikaların etkisiyle gıda üretiminde kadınların maruz kaldığı esneklik ve güvencesizlik gibi sorunlar, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını ve sosyal statülerini tehdit etmektedir. Ayrıca, kadınların gıda üretimindeki deneyimlerinin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile olan ilişkisi ve bu eşitsizliğin nasıl sürdürüldüğü üzerinde durulmaktadır. Sonuç olarak, çalışma, kadınların gıda üretimindeki görünürlüğünü arttırmayı ve bu alandaki toplumsal cinsiyet dinamiklerini derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır. Alkan'ın (2018) çalışması, tarımda kadının görünmeyen emeğini ve gıda üretimindeki etkinliğini, kadınların tarımsal üretimdeki kritik rollerine rağmen bu rollerin genellikle göz ardı edilmesi ve değersizleştirilmesi üzerinden değerlendirmektedir. Çalışmada, kadınların tarımsal üretim süreçlerinde aktif bir şekilde yer aldıkları ancak bu süreçlerin çoğunun sosyal güvenceden yoksun ve düşük ücretli işlerde gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Kadınlar, tarımsal faaliyetlerde önemli bir iş gücü olsalar da karar alma ve mülkiyet gibi alanlarda pasif kalmakta ve erkeklerle eşit bir konumda görülmemektedir. Yazar, kadınların tarımsal bilgiye erişiminde de sınırlamalar olduğunu, bu

durumun ataerkil yapıların etkisiyle daha da derinleştiğini belirtmektedir. Kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanma çabalarının, düşük kazançlar ve toplumsal cinsiyet normları tarafından engellendiği ifade edilmektedir. Sonuç olarak, yazar, kadın emeğinin görünürlüğünün artırılmasının ve kadınların gıda üretimindeki rollerinin tanınmasının hem toplumsal cinsiyet eşitliği hem de sürdürülebilir tarımsal üretim açısından kritik bir öneme sahip olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, kadınların güçlendirilmesi ve tarımsal üretimdeki katkılarının daha fazla görünür kılınması gerektiği vurgulanmaktadır. Gökdemir ve Ergün'ün (2012) *Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü* başlıklı çalışmalarında ise kırsal alandaki kadınların güvencesizliği ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkileri, onların ekonomik ve sosyal yaşamda karşılaştıkları zorluklar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, kırsal bölgelerde kadınların mülkiyet haklarına, finansal kaynaklara ve eğitim imkanlarına erişimde yaşadıkları kısıtlılıklar, ekonomik bağımsızlıklarını da olumsuz etkilemektedir. Bunun yanı sıra, aile içi şiddet, aşırı iş yükü, eğitim olanaklarının yetersizliği ve kamu hizmetlerine erişimde karşılaşılan sorunlar gibi sosyal ve ekonomik engeller, kadınların kalkınma süreçlerine dahil olmalarını kısıtlamaktadır. Bu koşullar altında, kırsal kalkınma politikalarında kadınların merkezde yer almaması, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin devam etmesine zemin hazırlamaktadır. Bu unsurlar, kırsal alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ve kadın emeğinin güvencesizliğinin nasıl derinleştiğini göstermektedir. Tarımda kadın emeğinin güvencesizliği ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kırsal alandaki yansımaları üzerinde duran başka bir çalışmada da kadınların, erkeklere oranla daha fazla kayıt dışı çalıştırıldıkları ve bu durumun cinsiyet ayrımına dayalı iş bölümünün bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır. Tarımda mülksüzlük, kadınların toprak ve mülkiyet haklarına sahip olamamasıyla kendini göstermekte; Türkiye'deki tapuların büyük bir kısmının erkekler üzerine kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Evlilik süresince kadınların ekonomik güçlerinin azalması ve emeklerinin görünmez

hale gelmesi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, kadınların tarım sektöründe erkeklere göre daha düşük ücretler alması ve cinsiyet ayrımcılığına maruz kalmaları, güvencesiz çalışma koşullarını arttıran faktörlerdir (Candan ve Özalp Günel 2013). Türkiye kırsalında kadının yoksulluğunun temel nedenlerinin tartışıldığı Eştürk ve Kılıç (2016) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise kadınların eğitim olanaklarından yeterince yararlanamamalarının, düşük eğitim düzeyine ve sınırlı mesleki becerilere sahip olmalarına yol açtığı, bu durumun işgücü piyasasında yer edinmemelerine neden olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla kadınlar genellikle düşük ücretli ve sigortasız işlerde çalışmakta ve bu durum ise sosyal güvenceden mahrum kalmalarına neden olmaktadır. Geleneksel aile yapısında ise geliri elde edenin erkek olması, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmasını zorlaştırmakta ve sosyal-kültürel yoksunluklar, toplumsal hayata katılımlarını da sınırlamaktadır.

Ulusal literatürde Türkiye kırsalında kadın emeği ve güvencesizliği üzerine yapılan kapsamlı çalışmalar, kadınların tarımsal üretimdeki kritik rollerini hem ekonomik kalkınma hem toplumsal cinsiyet eşitliği hem de sürdürülebilirlik bağlamında yeniden değerlendirmenin gerektiğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, kadın emeğinin görünürlüğünü arttırmaya yönelik politikalar, yalnızca kadınların yaşam koşullarını iyileştirmekle kalmayıp kırsal kalkınma ve sürdürülebilir tarımsal üretim hedeflerine ulaşmada da kilit bir role sahiptir.

Türkiye Kırsalının Değişen Çehresine Kısa Bir Bakış

Türkiye, 1950’li yıllara kadar ağırlıklı olarak bir tarım toplumu olarak kalmış, ancak 1960’lı yıllardan itibaren kırsal nüfusta azalma yaşanmış ve tarımsal yapılar önemli değişimler geçirerek ticari nitelikler kazanmıştır. Burjuva devrimiyle başlayan devlet müdahaleleri, 1950’lerden sonra yoğunlaşarak

tarımsal alandaki sorunları ve eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir (Kaya 2017). 1950 ile 1980 yılları arasında devlet destekli tarım uygulanırken, yeni liberalizme geçişle birlikte devlet desteği geri çekilmiş ve uluslararası sermayenin temsilcileri olan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar Üçüncü Dünya ülkelerini, ekonomisini yönetemeyen hükümetlere verdikleri borçlar karşılığında, kendi sermayelerini rahatça işleyebileceği bir alan haline getirmişlerdir. Üreticilere düşük fiyatlar verilirken uygulanan tarım teknolojilerine dair kimyasal girdilerin fiyatlarının piyasa fiyatlarına göre belirlenmesi, çok uluslu büyük şirketler karşısında küçük üreticinin yok sayılmasına neden olmuştur. Bu yaptırımlar Türkiye'deki üreticileri, özellikle de aile emeğine dayalı küçük işletmeleri büyük sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Dünya Bankası aracılığıyla uygulanan yapısal uyum politikalarının temelinde, ithalatın serbestleştirilmesi ve az gelişmiş ülkelerin ekonomi politikalarının Bretton Woods kuruluşları aracılığıyla gelişmiş ülkelerin çıkarlarına göre şekillendirilmesi yatmaktadır. Bu süreç, az gelişmiş ülkelerin küresel kapitalizmle bütünleşmesini sağlamış ve gelişmiş ülkelerin, temel iktisat politikalarını belirlemesine zemin hazırlayarak, devlet destekli ekonomik kalkınma modelinin sona ermesine yol açmıştır (Şenses 2017). 1980'ler, Türkiye'nin neoliberal politikaların etkisi altında, 24 Ocak kararları ile ithal ikameci politikaları bırakarak, düşük maliyetli işgücü ve orta seviyede teknoloji gerektiren ürünlerin ihracatına dayalı serbest piyasa ekonomisine geçtiği bir dönem olmuştur. Bu dönüşümle birlikte tarım alanındaki özelleştirmeler ve tarımsal desteklerin azaltılması gibi faktörler Türkiye'deki kırsal yoksulluğu daha da derinleştirmiştir. Sonuç olarak, kırsalda yaşayan işgücü, sanayi yapısı yeterli istihdamı sunamayan kentlere göç etmiş ve bu durum hem ekonomik hem de sosyokültürel birçok soruna yol açmıştır (Öztürk 2014, 64) ve ekonomisi tarıma dayalı olmasına rağmen gerekli verim artışını sağlayamayan bir ülkede yoksulluk kaçınılmaz bir son olarak ortaya çıkmıştır (Kazgan 1984, 40). Avrupa merkezci ekonomik, toplumsal ve siyasal

dönüşümün yaygınlaştığı bu yüzyılda, ulusal ekonomiler dünya ekonomisinin işlevsel parçaları haline gelirken, yaşanan bu demografik hareketlerle (İçduygu 2010, 19), üretici olarak kırsalda varlığını sürdüren işletme sayısı oldukça azalmıştır. Yine de topraklarını geride bırakarak kentlere göçenlerin yanında, tarımsal faaliyetlerini piyasa koşullarına rağmen gerçekleştirmeye çalışarak hayatta kalma mücadelesi veren aile emeğine dayalı küçük üreticiler de mevcuttur. Kırsal üreticinin, bu eşitsiz koşullar karşısında verdiği mücadele, literatürde “kendi kendini sömürme” kavramsallaştırması ile yer bulmuştur. Bernstein (2010) “kendi kendine sömürme” ifadesi ile aile emeğinin yeniden üretilme zorunluluğunun bulunduğu ve olumsuz koşullarda her ilave emek gücünün maliyetinin düştüğünü belirtmektedir. Hane halkı çiftçilik yaparken, kendi emeğini, kapitalist çiftçinin emek maliyetini ve beklenen kârı hesapladığı biçimde hesaba katmamaktadır. Aslında ‘köylüler’, kapitalistlere göre, daha düşük emek verimliliği içinde olsalar da onlara kıyasla daha sıkı çalışmaktadır. Benzer biçimde kapitalist çiftçilere göre toprağı daha yüksek fiyattan satın almakta ya da kiralamakta ve ürünlerini daha düşük fiyattan satmaktadırlar. Küçük aile çiftçileri, kapitalist çiftçilerin kabul etmeyeceğı biçimde üretim ve yeniden üretimin maliyetini daha düşük tüketim düzeylerinde üstlenmektedirler ki böylece kendilerini sömürme gerçekleşmiş olmaktadır.

Bernstein’ın bu değerlendirmesi, kırsal kesimdeki aile emeğinin dinamiklerini daha derinlemesine anlamamıza olanak tanırken, aynı zamanda kapitalist sistemin küçük ölçekli tarım üzerindeki karmaşık ve olumsuz etkilerini de gözler önüne sermektedir. Küçük aile çiftçilerinin, kapitalist çiftçilere kıyasla daha yoğun ve düşük verimlilikle çalışmak zorunda kalmaları, köylülerin düşük fiyatlarla ürün satmak ve yüksek maliyetlerle toprak kiralamak veya satın almak zorunda kalmalarıyla birleştğinde, aile emeğinin sürdürülebilirliğini ve kırsal ekonominin genel sağlığını tehdit eden ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Küçük aile işletmelerinin bu sorunlarla mücadele için geliştirdikleri stratejileri Boratav, köylülüğün uyum

ve savunma mekanizmaları olarak değerlendirmiştir: Bu mekanizmalardan biri, fiyat düşüşleri karşısında küçük üreticinin piyasadan tamamen çekilerek geçimlik üretime geri dönmesiyle ortaya çıkmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı ve ekonomik buhran dönemlerinde, buğday üretimi ve bahçeciliğe yönelişte büyük bir artış yaşanmıştır. Diğer ve daha yaygın olan mekanizma ise, özellikle 1980'lerin Türkiye'sinde, köylü hane işletmelerinin mevcut rezervlerini kullanarak emek ve toprak verimliliğini arttırmaya çalışması ve böylece pazara sunulan ürün miktarını yükseltme çabasıdır (Boratav 2005, 134-138). Bernstein'ın (2010) belirttiği gibi, "kendi kendini sömürme" mekanizması, özellikle 1980'lerin Türkiye'sinde aile tüketimini azaltma ve aile emeğini daha yoğun bir şekilde üretime yönlendirerek verimliliği artırma ve zararı telafi etme şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu mekanizma, yaşam kalitesini ve refahı olumsuz etkileyerek işlev görmektedir. Boratav (2005), çiftçilerin düşen tarımsal fiyatlara karşı ne kadar direnç gösterebileceğini, tarım dışı kaynaklara yönelme kapasitesi, yani kırsaldan kente göç etme olanakları, kırsalda tarım dışı ekonomik faaliyetlerin durumu ve çiftçi ailelerinin bu tarım dışı kaynaklara erişim imkânları ile ilişkilendirmektedir. Emeğinin karşılığını yeterince alamayan ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalan küçük üreticilerin, maksimum emek kullanımını zorlayarak tarım içi veya dışı ek gelir kaynaklarıyla ayakta kalma çabası içindeyken cinsiyete dayalı iş bölümünün nasıl oluştuğunu anlamak da büyük önem taşımaktadır. Beka stratejileri geliştiren ve yıllarca bu şekilde varlığını sürdüren Türkiye kırsalında hane içi ve dışı yoğun şekilde çalışan kadın emeğine gerek kırsal kalkınma planlarında gerekse de yapılan çalışmalarda yeterince yer verilmemektedir. Türkiye kırsalının olumsuz koşullarına rağmen bir nebze de olsa direncini sağlayan yegâne aktör olarak kadının varlığını görmek, sadece işgücü istatistiklerinde yer almaları anlamına gelmemelidir. İçinde bulunduğumuz yüzyılın açlık, salgın hastalıklar, iklim değişikliği gibi sorunlarına karşı kadının toprak ve gıda ile olan derin bağı ve üretim kapasitesini göz önüne alarak kırsaldaki

eşitsiz koşulların ortadan kalkması bizlerin ve gelecek nesillerin yeterli, temiz ve ucuz gıdaya ulaşabilmesi, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve toplumsal adaletin tesis edilmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

Bulgular

Çalışmanın gerçekleştirildiği köy, Köroğlu Dağları'nın eteklerinde kurulan bir dağ köyüdür. Yıllar içinde nüfusu önemli ölçüde azalan bu köy, bir vadide yer almakta olup yıl boyunca şiddetli rüzgâr alan engebeli bir araziye sahiptir. Arazinin tamamı, eğimli yapısı dikkate alınarak kullanıma uygun hale getirilmiş ekim alanlarından oluşmaktadır. Köyün tarihine dair bilgiler köyün en yaşlılarından olan 100 yaşındaki Hatçe Ebe ile yapılan sözlü tarih çalışmasından elde edinilmiştir. Hatçe Ebe şöyle der:

...buranın taşına akıl sır ermez yavrum, benim anamlar da ebemler de toplardı, biz de topladık. Bitmez tükenmez bir kaya var burada. Bu tarlalar işte böyle açıldı, sırtlarına da hep duvar oldu bu taşlar. Toprak kara cinsten öyle ektiğimi biçeyim diyemen, uğraşmak gerek, tezek ile canlandırdık biz buraları. Yoksa aç kalırdık... (Hatçe Ebe, 100)

Hatçe Ebe'nin de belirttiği gibi toprak işlenmeden önce köylüler, genellikle hayvan gübresi kullanarak toprağın canlanmasını beklemiş, "kara toprak" olarak bilinen ekimi ve işlemesi oldukça zor olan toprak cinsine karşı uzun yıllar mücadele vermişlerdir. Tarlalar genellikle ekim ayında, bahçeler ise mayıs ayında ekilmektedir.

...Bu topraklarda ancak kuru tarım yapılır. Ha yine bahçelerde sebzemizi ekeriz kendimize orası ayrı ama gülüm su yok kurak memleket burası. Ancak buğday yetiştiririz. Bir de bağlıklarımız var, kısır kaldı oralar, yapan gene yapar da... (Ayfer, 50)

Katılımcının da belirttiği üzere tarlalarda fiğ, arpa ve buğday yetiştirilirken, bahçelerde geçimlik olarak soğan, domates ve yeşillikler üretilmektedir. Ayrıca köydeki herkesin bağlık bir arazisi de bulunmaktadır. Köydeki ekonomik yapıyı ise geçimlik üretim yapan köylüler belirlemektedir. İş bölümüne bakıldığında kadın ve erkek arasında gerçekleşen sözde bir iş bölümü bulunsa da kadınlar köy yaşamının getirisi olan tüm işlerde aktif rolü ile dikkat çekmektedir. Örneğin bağların budanması, üzümlerin hasadı ve hasat sonrası pekmez yapımı gibi işlerin tamamı kadına aittir. Ayrıca kentten köye yaz aylarında gelen sakinlere kadınlar yıl boyunca ürettikleri tereyağı, süt, yumurta, yoğurt, bamya, pekmez, üzüm, un, bulgur gibi ürünlerin satışını yaparak gelir elde etmektedir. Bağları da kadınlar çapalamakta, erkekler yalnızca budanması gereken omcalarla ilgilenmektedir. Üzümün toplanması ve taşınması da kadınların sorumluluğundadır. Bazı evlerde üzümleri erkekler çiğnerken, diğer evlerde ise hem çiğneme hem de şırayı kaynatma işi kadınlar tarafından yapılmaktadır.

... asıl yazın uyumayız biz, nefesim çıkmaz çalışmaktan inan ki ablasının. Sabah ezanı olmadan ineriz aşağı. Hele o üzüm zamanı, hangi birini anlatayım sana. Herifler iş tutmaz da biz diğer komşularla bir iş yaparız. Bir gün birine yardıma giderim, iki gün onlar gelir. (Emine, 44)

Kışın çalı çırpı toplamak, bunları yığın yapmak ve kurutmak da kadınlar tarafından yapılmaktadır. Erkekler ancak oduna gidip odun toplayıp getirmektedir. Bunları yakacak haline getirip ahırın bir köşesine dizmektedirler. Süt sağma, peynir ve tereyağı yapma, ahır temizleme, gübreyi serip kurutma işleri kadınların sorumluluğundadır. Bu gübrenin tarlalara dağıtılması ise erkekler tarafından yapılmaktadır. Ayrıca, kadınlar kendi sofraları için bahçelerine ektikleri bamya, soğan, domates gibi ürünlerin sulanması ve toplanmasından da sorumludur. Bu ürünlerin gelecek yıl ekimi için tohum

ayırma ve saklama işi de yine kadınların sorumluluğundadır.

...erkeklerin bir iş tuttuğu yok, her yük kadının sırtında. Anca otursunlar kahvede. Tarla tapan biter, ev işi başlar, ev biter hayvanın işi bitmez. Akıl karı değil gülüm. Havası, suyu iyi de çok yıprandık buralarda. Allah sonumuzu hayır etsin. (Fatma, 45)

...destek yok kadına, kadın her yerde bir başına. Ne devlet destek olur ne başkası. Kendi kendine göreceksin burada her işini, bırak kocayı kimse şuraya düşsen bir bardak su vermez. Bir işin ucundan tutun desen para isterler gülüm. İmeceyi de bitirdiler. Ondan yapabildiğimiz yere kadar kendimiz görürüz her işimizi. Şükürler olsun! (Elif, 40)

Kız çocuklarının bir kısmı, anneleri tarlada ya da bağda çalışırken evde kalarak temizlik ve yemek işlerini üstlenirken, diğerleri annelerine tarlada yardımcı olmak zorundadır. Kızların büyük bir çoğunluğu lise eğitime başlamadan önce okuldan alınmıştır. Sadece bir ailenin çocukları, annelerinin desteği sayesinde üniversite eğitimi alabilmiştir. Erkek çocukların tümü okula devam ederken, yaz aylarında çoğu aile işlerine katkıda bulunur veya hayvanları otlatmak için sürüyü gütmektedir.

...Okutmadılar ilkokuldan sonra, ne işin var dediler. Abiler gitti tabii, biz anamıza yardım edecez diye ev işi gördük. Şimdiki aklım olsa okurdum tabii. Kız çocuğu okumalı yoksa herkes ezer. Kocan da kardaşın da anan da baban da. Kimse bakmaz gözünün yaşına... (Ayşe, 34)

Valla gülüm benim zekâ kimsede yok da bakma sen, babam otur evinde, anana yardım et diye yollamadı. Her şeye basardı kafam. Şimdi bile

öyle de işte hayat napcan! (Songül,49)

Kadınların tamamı hane içi tüm işleri tarla, bağ ve bahçe işlerinden arta kalan zamanlarda gerçekleştirmektedir. Erkekler ise genellikle eğer işleri yoksa köy meydanında ve köy kahvesinde diğer erkeklerle birlikte oturarak zamanlarının çoğunu geçirmektedir.

...dizlerim tutmaz, ağzımda diş kalmadı. Belden ameliyat olacam, olamıyorum. Bütün işler bana bakıyor. Bir hafta yatsam hayvanlar telef olur, bahçe de kurur. Eve de giren pislikten. Kim doyuracak karnımızı! (Hedime, 59).

Görüldüğü üzere, kırsal alanlar, kadın iş gücünün en yoğun şekilde kullanıldığı yerler arasındadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında, köy hayatının gerektirdiği hemen hemen her işte kadınların başı çektiği söylenebilir. Erkekler genellikle tarımsal işlerin dahi bir kısmını üstlenirken, kadınlar ailesinin yaşamını sürdürebilmesi için tüm gerekli ihtiyaçları karşılamakta ve aynı zamanda yeniden üretim faaliyetlerini de yönetmektedir. Ayrıca, kadınlar tarımsal üretimin biriktiricisi, koruyucusu ve geliştiricisi olarak önemli bir rol üstlenmektedir. Gıda seçimi, üretimi, ürünlerin yetiştirilmesi, hazırlanması ve hasat edilmesi gibi konularda aktif rol alırken, tohum saklama, hayvan yetiştirme ve ıslah bilgisine sahip olmaları, yani biyoçeşitliliği sağlamaları nedeniyle tarımın her aşamasında farklı dönemlerde en önemli rolü üstlenmektedirler. Bu anlamda kırsalda kadın emeği, hane içi tüketimi ve pazar için ürün elde ederek tarımsal sistemin sürdürülmesini ve ailenin ekonomik refahını sürdürmesini sağlamaktadır (Aysu 2013; Hablemitoğlu 1998).

Biz kadınlar üretimin bel kemiğiyiz. Ama yaptığımız işler gözle görülmüyor. Sadece tarlada değil, evde de çalışıyoruz. Eğer biz bu kadar emek vermesek kimse sofraya oturamaz. Ama ne kazandığımız para ne de değerimiz var... (Ayşe, 34)

Katılımcılara, ekim ve hasat dönemi dışında tarımsal faaliyet ya da hayvancılık konusunda neler yaptıkları sorulmuş, bitmeyen bir döngü içinde ancak toprağın izin verdiği ölçüde aktif üretim sürecinde bulunduklarını belirtmişlerdir:

...tabii sonraki yılın derdi, bu yıldan başlar. Ne ekecez, nereye ekecez, hayvanlar ne yiyecek, buranın işi yaz kış bilmez, kıştan yazı, yazdan da kışı düşünürsün. Üretiyoruz işte, toprak verdikçe. Bir de toprağı bilecen, o da yoruluyor, bazen yeter der, ektiğini biçirmez sana... (Hatice, 65).

Ayrıca, ata tohumu kullanıyor musunuz ve modern tarım uygulamaları (GDO, pestisit kullanımı vd.) hakkında ne düşünüyorsunuz şeklinde sorulan sorulara verilen yanıtlar, kadınların ekolojik dengeyi koruyarak üretim süreçlerini gerçekleştirmek istediklerini ve geleneksel üretim yöntemlerini tercih ettiklerini ancak ata tohumuna artık ulaşamadıklarını ve devletin de bu konuda destek değil, bilakis engel yarattığını belirtmiştir:

...Ne yediğimiz tatlı ne içtiğimiz. Eskiden bir domates yetiştirdi buralarda, kokusu bir kilometreden alınırdı. Şimdi saman gibi. Toprak ne desin, yağmur da yok eskisi gibi. Bir şey üretmek zor canım. Devlet desteklemez, tohumların ne olduğu belli değil. Eksek mazotuna güç yetmiyor şuradan şuraya taşımaya. Satsan para etmiyor. Eskiden olsa bir keyfi vardı. Hala ata tohumu peşindeyiz de toprağın yapısını değiştirdiler. Ata tohumu eksen verir mi şimdi? İlaç ilaç... Nereye kadar. İnan solucan bulamazsın toprakta. Bu ne demek? Toprak öldü... (Nurdan, 63)

Bizim annelerimizden öğrendiğimiz, onların da kendi annelerinden öğrendiği birçok yöntem var. Mesela hangi tohumun hangi toprakta

daha iyi yetiştiğini ya da hangi bitkinin hangi hastalığa iyi geldiğini hep bu bilgilerle öğreniyoruz. Eskiden kimse dışarıdan gübre ya da ilaç almazdı; her şey doğal yöntemlerle yapılırdı. Şimdi ise bu bilgiler değersiz gibi görünüyor. Modern tarım diyorlar ama bu modern yöntemler topraklarımızı ve ürünlerimizi mahvediyor. (Hamide, 72)

Doğal yöntemlerle ürettiğimiz gıdaların tadı, besin değeri çok farklı. Şimdi modern dedikleri tarımla her şey daha çabuk büyüyor ama hiçbir şeyin tadı yok. Ayrıca bu yöntemler toprağı, suyu mahvediyor. (Ayfer, 50)

Kadınlara doğa ile olan bağınız yaşamınızı nasıl şekillendiriyor şeklinde yöneltile soruya ise verilen yanıtlar, doğanın kadınların yaşamındaki merkezi rolünü ve bu bağın üretim süreçleri üzerindeki etkisini net bir şekilde göstermektedir. Kadınlar, doğayı yalnızca bir kaynak değil, aynı zamanda yaşamın devamlılığını sağlayan bir güç olarak gördüklerini belirtmiş olup ortaya konulan bu yaklaşım, doğanın bir canlı olduğunu algılama ve ona karşı sorumluluk hissetme, çevresel sürdürülebilirlik açısından ise farkındalığa sahip olma anlayışını ortaya koymaktadır. Toprağın dinlendirilmesi gibi uygulamalar geleneksel bilginin sürdürülebilir tarımsal üretimin belkemiğı olduğu ve modern uygulamalara karşı her zaman bir alternatif olabileceğini göstermektedir. Çok uluslu şirketlerin ve hükümetlerin kimyasal gübreler ve modern tarım yöntemleri dayatmaları, kapitalist sistemin doğaya ve kadınların üretim yöntemlerine karşı yıkıcı etkilerini ortaya koymaktadır. Bu noktada kadınlar, doğanın koruyucusu ve mevcut yıkıcı sisteme karşı bir direnç noktası olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca doğanın ve toprağın gelecek nesiller için bir miras olduğu kavrayışı kadınların sürdürülebilirlik konusundaki bilinçli yaklaşımlarının tezahürüdür.

...doğa bizim yaşam kaynağıımız. Mesela yağmur yağmazsa mahsul

olmuyor. Biz suyu israf etmemeye dikkat ederiz, toprağı dinlendiririz. Ona ne verirsen o da sana aynı şekilde karşılık verir. Gübre, ilaç derken toprak yoruluyor. Bu toprak sadece bizim değil; torunlarımızın da hakkı. (Saniye,42)

Bu denli kritik bir role sahip olmalarına karşın dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de kadınların başat aktör olduğu tarımsal üretim, çoğunlukla küçük ölçekli üreticilik veya geçimlik üreticilik olan hane içi üretimle gerçekleşmektedir ve tarımsal üretim sürecinin her adımı ücretsiz aile işçiliğı olarak görülmektedir. Böyle bir durum kentte olduğu gibi iş yeri ve konut ayrımının keskin hatlarla çizilmesini önlemekte, yapılan işlerin hangisinin ev işi hangisinin ekonomik bir faaliyet olarak adlandırılabilceğini engellemektedir (Sirman 1991, 16-29). Uygulanan politikalar ve bunların yarattığı bölgesel eşitsizliklerden en çok kırsal alanda yaşayan kadınlar etkilenirken, tarımla ilgilenmek ve ev işçisi olarak yaşamını sürdürmek bu alanlarda yaşayan kadınların kaçınılmaz şekilde bu statüyü kabul etmesine neden olmaktadır (Tütengil 1975, 64). Makal da (2001), pek çok halde ataerkil aile özelliğı gösteren aile ve aileye bağılı işletme organizasyonunun, kırsal yerleşmelerde kadınların büyük çoğunluğunun içinde yer aldığı aile işi görünümünde bulunduğunu belirtmiştir.

Katılımcılara satışını yaptığınız ürünlerden elde ettiğiniz geliri nasıl değerlendiriyorsunuz sorusuna verilen yanıtlar bu durumu açık şekilde ortaya koymaktadır:

...yazın bamyadan iyi para alırız. Şehirden gelenler kışlık yaparlar burada. Tarhana, bulgur, makarna...Ya yaptığımızı satarız ya da onlara yardım ederiz. Üç beş kuruş da olsa elimize para geçer de elde mi kalır? Bizimkine veririm. Ne emeklilik yatar ne başka bir şey. Kazansak da yine adamın eline bakarsın... (Halime, 65)

Kadınların emeğinin ucuz emek yahut hane üretimine katkı olarak

algılanması, yaptıkları işlerin doğal yaşantılarının bir parçası olan faaliyetler olarak algılanmasına ve bu faaliyetlerin değersizleştirilmesine neden olmaktadır (Kulak 2011). Arıkan'ın *Kırsalda Kadın Olmak* çalışmasında (1988) belirttiği şekilde, “Kadın her şeyi, erkekler de geri kalanı yapar” ifadesi, kadınların erkeklere göre çok daha fazla yük taşıdığını ve sınırsız bir iş yüküyle mücadele ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Literatürde “cinsiyet ayrılığı” olarak bilinen bu anlayışa göre, erkekler ve kadınlar farklı gruplar oluşturarak ayrı görevler üstlenmektedir. Ancak bu görev dağılımı, ataerkil bir bakış açısının etkisiyle, kırsal alanlarda da erkek egemenliğini pekiştirmek amacıyla yapılandırılmıştır. J. E. Pierce ve J. Cuesenier, cinsiyet ayrımı kavramsallaştırmasına ek olarak, iki başka kural daha belirlemiştir. Bunlar gençlerin yaşlılara, kadınların ise erkeklere bağımlılığıdır. Bu, kırsal alanlarda aile içi hiyerarşik yapının yaş ve cinsiyete dayalı olduğunu göstermektedir. Bu kuralların yasal bir dayanağı olmasa da toplumda kesin bağlayıcı nitelikleri vardır (Arıkan 1988, 3-4). Örneğin, kadınlar erkeklerin otoritesi altında yaşamak zorundadır. Dul veya yalnız kadınlar, genellikle aile üyelerinin, kardeşlerinin, oğullarının ya da kızlarının yanına sığınmakta ve onlardan ayrı bir şekilde ne köyde ne de şehirde hayatlarını sürdürebilmektedir. Geleneksel toplum yapısında kadınlar, sosyokültürel denetleme mekanizmaları tarafından da kısıtlanmaktadır. Vasi sistemi bu mekanizmalardan en etkililerinden biridir. Kadınlar, ergenlik çağına kadar babalarının, sonrasında ise kocalarının denetiminde yaşamaya zorlanmaktadır. Yaşlandıklarında ise bu kez oğullarının kontrolü altında olmaları, toplumsal mekanizmalarla sağlanmaktadır (Bensadon 1990, 31). Bu eşitsiz yapı içinde, kadınlar genellikle erkeklere göre daha az kaynağa sahiptir ve fırsatlara erişim imkânları azdır. Bu durum, kadınların tarımsal üretkenliklerini arttırmalarını, ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarını ve eğitim almalarını engellemektedir. Oysa özellikle eğitim hakkı, kadınların toplumsal ve ekonomik hayatta daha fazla yer alabilmeleri için kritik bir faktördür. Araştırmalar, eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte

kadınların karar alma süreçlerine katılımının da arttığını göstermektedir. (Adenugba ve Raji-Mustapha 2013; Kaur ve Sharma 1991; Rad vd. 2012). Ayrıca, yine bu anlayışla beslenen kadınların eşit mülkiyet haklarına sahip olmaması durumu özellikle kırsalda bulunan kadınların yaşadığı en genel problemlerden biridir. Anne ve babasını yakın zamanda kaybetmiş ve bu zamana değin bütün bakımlarını üstlenmiş olan bir kadın, ebeveyninin vefatından sonra abisi tarafından yanına alınmış, bütün hayvanlarını satmak zorunda kalmış, yılların emeğini geride bırakarak şehre göçmüştür. Anne babasından kalan mal varlığı olup olmadığı sorulduğunda verilen yanıt kırsalda kadının içinde bulunduğu durumun bir özeti olarak karşımıza çıkmaktadır:

...yıllarca ben ekim, biçtim, anama babama hatta ebeme baktım. Kışlıklarını bile ben yapardım. Anamlar ölünce ne var ne yok aldı üstüne yaptı. Şimdi bir markete girdim kasiyerlik yapıyorum. Haa ev aldı bana, şimdi ilçeye geldim. Aldı ama benim birikimlerimle, kendi üstüne yaptı. Neyse çok sinirim bozuluyor. Konuşmasak olur mu? (Saniye, 42)

Oysa kadınlar, toprak ve diğer kaynaklara sahip olduklarında ekonomik bağımsızlıklarını kazanmakta ve ailelerinin refahını artırma konusunda daha etkili olmaktadır. Eşit mülkiyet hakkı, erkeğin ekonomik ve toplumsal gücüne bağımlı yaşamının önüne geçmekte ve kadınların bağımsız bireyler olarak toplumda daha güçlü, eşit ve adil bir şekilde yer almalarına olanak tanımaktadır. Ancak bu şekilde kırsalda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması mümkün olacaktır (Boserup 2013; Little 1987).

Türkiye'nin ulusal kalkınma planlarına bakıldığında; Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (TBMM 1995), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (TBMM 2000) ve 2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (TBMM 2006), tarım, gıda ve kırsal kalkınma hususlarına değinildiği görülse de kadınların statüsünü geliştirmek ayrı bir öncelik alanı

olarak kalmaya devam etmekte ve planlar, tarım alanındaki toplumsal cinsiyet eşitliği hedefleri ya da özellikle kırsal alandaki kadınların ihtiyaçlarını ele alan kesişen hedefleri içermemektedir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının 2012’de yayınladığı Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planı (2012-2016) ise pratikte her ne kadar yetersiz olsa da kadının kırsaldaki önemi ve tarımsal üretim konusundaki rolünün altının çizildiği yazılı bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2012). 2014-2023 dönemini kapsayan çiftçi kadını kadın girişimciye dönüştürme çabası olarak değerlendirilebilecek Onuncu (TBMM 2013) ve On Birinci (TBMM 2019) Beş Yıllık Kalkınma Planları kadın emeğini görünür kılarken aslında kadınları küresel piyasa ekonomisine entegre ederek onların emeğini sömürmekte ve bu sayede büyüme odaklı ulusal kalkınma için kadınları bir araç olarak kullanmaktadır (Mısır ve Suziki Him 2023).

Kalkınma dedikleri şey ne? Hani kim kalkınıyor, bunlar bizim ihtiyaçlarımızdan çok zenginlerin çıkarlarına hizmet ediyor. Biz kendi yöntemlerimizi sürdürmek istiyoruz ama onlar sürekli bunu kullanacaksın, şunu kullanacaksın diyor. (Ayfer,50)

Hoşgör (2018), Türkiye’de yürütülmüş olan kırsal kalkınma planlarının, kırsalda yaşayan kadının dört farklı boyutta etkilediğini belirtmekte ve kadınların tarihsel süreç içerisinde kırsal alandaki değişen konumlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu boyutlardan ilki olan tarımda modernleşme ile tarımda makineleşme, sulama, elektrik ve suyun ulaşımı gibi altyapıya yönelik donanım, kırsal alanda yaşayan kadının iş yükünü kısmen hafifletmiş ve yaşam kalitesini görece arttırmıştır. Ancak yapılan araştırmalar, tarımda modernleşmenin kırsal alanda toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü derinleştirdiğini ve kadını marjinalleştirdiğini vurgulamaktadır. Bunun temel nedeni ise geleneksel üretimden modern üretime geçiş ile erkeğin prestijini arttırması ve kadın üzerindeki gücünü, bilgi ve eğitim seviyesindeki uçurumu

genişleterek kadının konumuna yönelik negatif bir baskı unsuru oluşturmaktadır (Çakır ve Aksoy 2016).

...eskiden çok daha zordu işimiz. Az karasaban sürmedim kızım, bir yandan dört bebe evde yemek bekler, bir yandan herif hizmet bekler. Sırtımızda taşırdık biçtiğimizi. Traktör bilenem yoktu. El yıkacayacak su olmazdı onu da taşırdık bunar öğünden (meydan çeşmesi). Şimdi her şey var. Parasını verince de her şey yapıyor aracın olmasa da. Yeni nesil şanslı da onlarda durmaz buralarda... (Türkan, 75)

Görüldüğü üzere katılımcı gelişen teknolojiyi ve kırsala altyapı hizmetlerinin ulaştırılmasını olumlu karşılasa da bu teknolojiye erişimin sadece erkekler elinde olması ve kullanmak için kendilerinin para vermek zorunda olmalarını da yadırgamamaktadır.

Diğer önemli nokta ise yaşanan göç süreçleri ile ilgili olarak gelişmiştir. Türkiye’de bilindiği gibi göç sürecine ilk dahil olanlar genellikle erkekler olmuştur ve bunlar geride eş ve çocuklarını bırakarak göç edecekleri yere ilerlemiştir. FAO tarafından “tarımın feminizasyonu” olarak adlandırılan ve birçok az gelişmiş ülkede gözlemlenen bu süreç, tarımda kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir (Candan ve Özalp Günel 2013, 95). Tarımın feminizasyonu ya da kadınlaşması, büyük krizlerle karşı karşıya olan Türkiye kırsalından, kadın emeğinin nasıl konumlandığını ortaya koymaktadır.

...Sabah erken kalkıyorum, hayvanları besliyorum, tarladaki işlere bakıyorum, yemek yapıyorum. Çoğu zaman hem evle hem de tarlayla ben ilgileniyorum. Ama erkekler genelde sadece büyük işleri yaptığını sanır. Oysa biz olmasak bu üretim devam etmez. Pazara götürülen domatesi, biberi kim yetiştiriyor? Kadınlar. Ama bu işlerin adı bile geçmiyor. (Emine, 44)

Tarım sektörü, emek yoğunluğu ve düşük getirisi nedeniyle öncelikle erkek iş gücü tarafından terk edilen bir üretim alanı olarak öne çıkmaktadır. Tarımın endüstrileşmesi ve tarımsal emeğin değersizleşmesi, erkek işçileri sanayi sektörüne yöneltmiş olsa da tarımsal üretim sona ermemekte, özellikle geçimlik üretim, ücretsiz aile işçisi statüsündeki kadın emekçiler tarafından sürdürülebilmektedir (Sezer 2022). Bu durum kadın emeğinin ücret karşılığı olmadan kullanılması, düzensiz ve güvencesiz bir hâl olarak daha da değersizleştirilmesinin önünü açmaktadır. Dolayısıyla, tarımın kadınlaşması, kadın emeğinin giderek istismara açık hale gelmesine ilişkin bir kavramsallaştırma niteliğinde görünmektedir (Günaydın 2009).

Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey başlıklı çalışmalarında Hoşgör ve Him (2019), Türkiye'nin dağ köylerinde kadınların ekonomik rollerinin dönüşümü ve bu dönüşümün toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkileri incelemiş, neoliberal küreselleşmenin kırsal toplumlar ve kadın işgücü üzerindeki etkilerini ele almıştır. Tarımda kadın emeğinin artışı, kadınların tarımsal üretim süreçlerinde daha görünür hale gelmesine yol açsa da bu durum genellikle düşük ücretli ve güvencesiz işlerde istihdam edilmeleriyle sonuçlanmaktadır. Neoliberal tarım politikaları ve küreselleşme, kadınların tarımda daha fazla yer almasına neden olmuş, ancak bu süreç, kadınların marjinalleşmesine ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin derinleşmesine katkı sağlamıştır. Genç kadınlar, tarım dışı işlerde de istihdam edilmeye başlarken bu şekilde ekonomik gelişmelerin “kazanancıları” olarak görülseler de küresel üretim zincirindeki konumları onları daha geniş bir sömürü ve dışlanma bağlamında sisteme dahil etmektedir. Dolayısıyla, tarımsal üretim ve kırsalda kadının bu değişen ve çelişkili konumu feminist stratejilerin geliştirilmesi gerekliliğini ve toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik eden politikaların ve destek mekanizmalarının oluşturulmasının önemi ortaya konmaktadır. Tarımın feminizasyonu, küresel

üretim zincirinin bir parçası olarak değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir süreçtir; bu süreçte kadınların daha görünür hale gelmesi, onların güçlenmesi anlamına gelmemekte, aksine mevcut eşitsizliklerin derinleşmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda tarımın feminizasyonu toplumsal cinsiyet, ekonomik yapı ve küresel dinamiklerle iç içe geçmiş ve bu dinamiklerin bütünüyle ele alınması gereken bir olgudur.

Kırsalda kadın emeğinin bu şekilde görünmezliği, kadının yaşantısının her anında onu yoksunlaştırma ve yoksullaştırma potansiyelini de içinde barındırmaktadır. Bunun önüne geçmek için birtakım politikalar uygulanırsa da mevcut düzen ve anlayış bu politikalardan kadınların maksimum düzeyde faydalanmasına engel olmaktadır. Şu bir gerçektir ki kadın toplumsal yaşamın her anında olduğu gibi kırsal yaşamda da en ağır yükleri omuzlamaktadır. Tüm hane içi işlerinin yanı sıra tarımsal üretimde çalışarak hanenin toplam emek miktarına sağladığı katkı, ufak bir yardım olarak görülemeyecek kadar büyük ve ağırdır. Tarımsal kesimde çalışan nüfus her ne kadar istihdam edilmiş nüfus olarak görülse de kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak değerlendirildiğinden istihdam kadınlar için geçerli bir ifade değildir. Ücretsiz çalışan olarak yaşamlarını sürdürmekte olan kadınların tüm emek süreci hane içi yardım olarak kabul edilmektedir. Oysa emeğinin hiçbir karşılığı olmayan kadınlar bugün halen kırsaldaki tarımsal üretimin en kıymetli gücüdür (Karagel 2010, 266).

İçinde bulunduğumuz yüzyılda kırsalın en önemli üretici gücü ve koruyucusu olarak kadının rolünün kavranması ve haklarının teslim edilmesi, aynı zamanda toprağın ve çevrenin kapitalizmin yıkıcı ve yok edici sözde üreten kapasitesine karşı da bir başkaldırı olacaktır. Bu başkaldırı mevcut sistem ile onun yarattığı çevresel problemlere karşı toprağın, suyun, tohumun ve ekosistemlerin kontrolünü yeniden gıda üretenlerin koruması ilkesine dayanmaktadır. Dolayısıyla kadının alternatif bilme biçimleri, üretici gücü

ve etkin rolü yeniden kavranmalı, gıdayı sermaye birikiminin bir aracı olarak nesneleştiren yıkıcı sistem içinde, kadının ve doğanın birbiri ile olan bağlılığı ile Batı'nın kalkınma ve ilerleme anlayışına meydan okumak gerekmektedir.

Kadınlar, doğayla kurdukları ilişki ve üretim süreçlerindeki etkin rolleri ile sadece yaşamın devamlılığını sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda sistemin yıkıcı pratiklerine karşı alternatif bir bilme, üretme ve yaşama biçimi sunmaktadır. Doğayla kurulan bu bağ, yalnızca üretici bir ilişki değildir; aynı zamanda doğayı koruyan, onun döngülerine saygı duyan ve yaşamı devam ettiren bir ilişkidir. Kadınların tarımsal üretimdeki geleneksel bilgileri ve doğaya dayalı pratikleri, modern endüstriyel tarımın kar odaklı ve kısa vadeli yaklaşımına karşı sürdürülebilir bir çözüm oluşturmaktadır. Ancak, içinde bulunduğumuz yıkıcı sistem, bu bilgi ve becerileri değersizleştirirken, kadınları üretim süreçlerindeki etkin rollerini görünmez kılmış ve emeklerinin sömürülmesine neden olmuştur. Ekofeminist bir perspektifle değerlendirildiğinde, bu sömürünün yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ekolojik ve kültürel bir krizle de iç içe geçtiği görülmektedir.

Sonuç

Kırsaldaki kadınların görünmeyen emeği ve doğanın sömürüsü arasındaki ilişki, toplumsal cinsiyet, ekonomik sistemler ve çevresel adalet açısından iç içe geçmiş, karmaşık ve derinlemesine ele alınması gereken bir yapı sunmaktadır. Ekofeminist bir perspektif, bu ilişkiyi anlayanın hem kadınların güçlendirilmesi hem de doğanın korunması için kritik öneme sahip olduğunu savunmaktadır. Kadınların tarımsal üretimdeki yok sayılan emeği ise ataerkil ve kapitalist sistemin bir ürünüdür. Bu sistem, kadın emeğini görünmez kılarken aynı zamanda doğayı metalaştırarak onun doğal döngülerini bozmakta ve sürdürülebilir tarımı tehdit etmektedir. Kadınların tarımsal üretim süreçlerindeki kendinden bilme durumu ve deneyimleri, ekolojik

tarım uygulamaları gibi alternatif üretim modellerinin geliştirilmesinde imkân tanımaktadır. Esasında bu deneyim, Türkiye kırsalında yıllarca kendi kendini sömürme olarak literatürde yer edinmiş hayatta kalma deneyiminin ve doğaya ve onun şartlarına uyum sağlayarak üretimi sürdürmenin tezahürüdür. Dolayısıyla kırsalda bu denli aktif rol ve etkinliği bulunan kadının emeği ve bu emeğin önemi tanınmalı, normların ve mevcut sisteminin dayatmaları altında yok sayılan kadın emeğinin sömürüne karşı pratikte işlevsel çözümler geliştirilmelidir.

Bunun için en başta kadınların karar alma süreçlerine dahil edilmesi ve geleneksel normlara meydan okunması gerekmektedir ki bu şekilde çevresel yönetim ve yaşanabilir bir gelecek açısından hayati öneme sahip bir adım atılmış olabilsin. Bu doğrultuda hareket etmek, neoliberal politikaların hakimiyetinde tükenmek bilmeyen doğa ve kadın sömürüsüne karşı çıkarak sadece ekolojik dengelerin, ulusal tarımın ve doğanın korunmasını değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını da hedeflemektedir.

Sonuç olarak, kadınların kırsaldaki görünmez emeği ve tarımsal üretimdeki oynadıkları kritik rolün tanınması ve öneminin kavranması hem kadınların hem de doğanın özgürleşmesini hedefleyen bütüncül bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, doğanın doğal süreçlerini korumak ve insan-doğa ilişkisini daha adil ve sürdürülebilir bir temele oturtmak anlamına gelmektedir. Kadınların doğayla kurduğu ilişki ve bu ilişkideki bilgi birikimi, doğanın sömürülmesine karşı direnç noktası oluşturarak bu özgürleşme sürecine katkıda bulunmaktadır. Ancak bu şekilde, hem toplumsal cinsiyet eşitliğini hem de çevresel adaleti destekleyen bir gelecek yaratmak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Adenugba, A. O., and N. O. Raji-Mustapha. "The Role of Women in Promoting Agricultural Productivity and Developing Skills for Improved Quality of Life in Rural Areas." *Journal of Engineering* 3, no. 8 (2013): 51–58.
- Alkan, Hatice Işıl. *Tarım Sektöründe Kadın Emeği (Çarşamba Ovası Gündoğdu ve Damlataş Köylerinde Fındık, Çeltik ve Sebze Üretimi Özelinde Bir İrdeleme)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2018.
- Anjum, Tasneem. "Ecofeminism: Exploitation of Women and Nature." *International Journal of English Literature and Social Sciences* 5, no. 4 (2020): 846–848.
- Arıkan, Gülay. "Kırsal Kesimde Kadın Olmak." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5, no. 2 (1988): 45–60.
- Aysu, Abdullah. "Çiftçi." *İnadına*, 2013. <http://www.inadina.com/inadeski/sayi112/yazi5.htm> (Erişim 9 Ağustos 2024).
- Bensadon, Ney. *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*. Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Bernstein, Henry. *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Çev. Oya Köymen. İstanbul: Yordam Kitap, 2010.
- Biehl, Janet. *Finding Our Way: Rethinking Ecofeminist Politics*. New York: Black Rose Books, 1991.
- Boran, Behice Sadık. *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Bir Tetkiki*. A.Ü.D.T.C. Fakültesi Felsefe Enstitüsü Sosyoloji Serisi: 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Boratav, Korkut. *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- Boserup, Ester. "Population, the Status of Women, and Rural Development." *Population and Development Review* 15 (1989): 45–60.
- Buckingham, Susan. "Ecofeminism in the Twenty-First Century." *The Geographical Journal* 170, no. 2 (2004): 146–154.

- Buckingham, Susan. "Ecofeminism." In *International Encyclopedia of the Social-Behavioral Sciences*, edited by J. Wright, 845–850. Amsterdam: Elsevier, 2015.
- Candan, Esin, ve Günal Semiha Özalp. "Tarımda Kadın Emegi." *Tarım Ekonomisi Dergisi* 19 (2013): 93–101.
- Çakır, Hülya, ve Erdal Aksoy. "Yozgat Kırsalında Yaşayan Üç Kuşak Kadının Aile İçi Cinsiyet Rollerindeki Değişim." *Journal of Turkish Studies* 11, no. 2 (2016): 259–280.
- Eren Benlisoy, Zeynep Ceren. "Women in Agribusiness Amid Crises of Social Reproduction: The Case of Women Workers at the Greenhouse, Turkey." *The Journal of Peasant Studies* 51, no. 1 (2023): 37–58.
- Eştürk, Özlem, ve Kılıç Arzu. "Türkiye Kırsalında Kadın Yoksulluğu." *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2, no. 3 (2016): 143–153.
- Gıda ve Tarım Bakanlığı. *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi-Ulusal Eylem Planı (2012-2016)*. Ankara: TBMM, 2012. <https://kutuphane.tarimorman.gov.tr/vufind/Record/18226/Description> (Erişim 8 Ekim 2024)).
- Gökdemir, Levent, ve Ergün Suzan. "Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü." *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2012): 68–80.
- Günaydın, Gökhan. "Türkiye Tarım Politikalarında 'Yapısal Uyum'-2000'li Yıllar." *Mülkiye Dergisi* 262 (2009): 175–223.
- Hablemitoğlu, Şengül. "Kırsal Alanda Kadınlar ve Sürdürülebilir Gıda Güvenliği." *Tarım ve Köy Dergisi* 123 (1998): 32–35.
- Hoşgör, Gündüz Ayşe. "Türkiye'de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar." H. Şimğa, F. Gökşen, B. E. Oder ve D. Yüksek (der.), *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*,

295–314. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.

İçduygu, Ahmet. “Türkiye’de Uluslararası Göçün Siyasal Arka Planı: Küreselleşen Dünyada ‘Ulus-Devleti İnşa Etmek ve Korumak’.” Barbara Pusch ve Tomas Wilkoszewski (der.), *Türkiye’ye Uluslararası Göç*, çev. Mutlu Çomak Özbatur, 17–40. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Karagel, Üçecam Döndü. “Türkiye Kırsalında Çalışan Kadın Nüfus (1990–2000).” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, no. 13 (2010).

Kaur, Malkit, ve M. L. Sharma. “Role of Women in Rural Development.” *Journal of Rural Studies* 7, no. 1–2 (1991): 11–16.

Kaya, Merve. *Geri Dönüş Göçü Yaşayan Yelli Köyü (Ankara) Örneğinde Kırsal Yapı Dönüşümü*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2017.

Kazgan, Gülten. *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kulak, Esra. *Tarımsal Üretim Süreçlerindeki Değişimin Kırsal Alanda Kadın İstihdamına Etkileri, 1980 Sonrası Gelişmeler*. Uzmanlık tezi, T.C. Başbakanlık, 2011.

Kümbetoğlu, Belkıs. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005.

Little, Jo. “Gender Relations in Rural Areas: The Importance of Women’s Domestic Role.” *Journal of Rural Studies* 3, no. 4 (1987): 335–342.

Makal, Ahmet. “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler.” *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 56, no. 2 (2001): 117–155.

Mellor, Mary. “The Politics of Women and Nature: Affinity, Contingency or Material Relation?” *Journal of Political Ideologies* 1, no. 2 (1996): 147–164.

Mısır, Fatma ve Suzuki Him Miki. “Sürdürülebilir Tarım için Feminist

- Politikaya Çağrı.” *Mülkiye Dergisi* 47, no. 1 (2023): 416–446.
- Nightingale, Andrea. “The Nature of Gender: Work, Gender and Environment.” *Institute of Geography Online Paper Series: GEO 030* (2006): 1–42.
- Öztürk, Şinasi. *Yeni Köy Sosyolojisi Tartışmaları, Küreselden Yerele Tarım Politikaları ve Yoksulluk*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.
- Rad, Sevgi Tüzün, Hacer Çelik Ateş, Şanser Delioğlu, Sefa Polatöz ve Gülay Özçömlekçi. “Participation of Rural Women in Sustainable Development – Demographical and Socio-Economic Determinants.” *Sustainable Development* 20, no. 2 (2012): 71–84.
- Salman, Aneel, ve Iqbal Nuzhat. “Ecofeminist Movements from the North to the South [with Comments].” *The Pakistan Development Review* 46, no. 4 (2007): 853–864.
- Kurtege, Sefer Bengü. “Kırsal Kalkınmada Kadın Emegi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Kooperatifleri.” *Çalışma ve Toplum* 1, no. 80 (2024): 93–126.
- Sezer, Aylin. *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Tarımda Ücretsiz Aile İşçiliği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2022.
- Shiva, Vandana. “Women’s Indigenous Knowledge and Biodiversity Conservation,” In *Ecofeminism*, ed. A. Salleh, 123–145. London & New York: Zed Books, 2014.
- Sirman, Nükhet. “Gelişme Sürecinde Kırsal Kesim Kadının Statüsü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri.” *TKV-İLO Raporları* (1991): 16–29.
- Suzuki Him, Miki ve Hoşgör Gündüz Ayşe. “Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey.” *Sociologia Ruralis* 59, no. 3 (2019): 540–559.
- Şenses, Fikret. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Şimşek, Hasan ve Yıldırım Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)* (Ankara: TBMM, 1995). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)* (Ankara: TBMM, 2000). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)* (Ankara: TBMM, 2006). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)* (Ankara: TBMM, 2013). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). *On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)* (Ankara: TBMM, 2019). <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim 10 Ekim 2024)

Thompson, Charis. “Back to Nature?: Resurrecting Ecofeminism After Poststructuralist and Third-Wave Feminisms.” *Isis* 97, no. 3 (2006): 505–512.

Tong, Rosemarie ve Botts Fernandes Tina. *Feminist Düşünce*, çev. Zafer Cırhinoğlu. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2006.

Tütengil, Orhan Cavit. *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.

Warren, J. Karen. “Ekolojik Feminizmin Gücü ve Vaat Ettikleri.” <https://>

ecotopianetwork.wordpress.com/2009/12/21/ekolojik-feminizm-%E2%80%93-karen-j-warren/ (Erişim 12 Ekim 2024)

Wittman, Hannah. “Reworking the Metabolic Rift: La Via Campesina, Agrarian Citizenship, and Food Sovereignty.” *The Journal of Peasant Studies* 36, no. 4 (2009): 805–826.

Yıldırım alp, Sinem, İslamoğlu Emel ve Torun Ateş Medine. “Kadın Kooperatiflerinin Ekonomik ve Sosyal Yaşamda Rolü ve Önemi: Antalya İli Örneği.” *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi* 5, no. 3 (2021): 111–133.

Zein, Fariha Laila ve Setiawan Rifqi Adip. “General Overview of Ecofeminism.” *OSF Preprints* 10 (2017): 1–10.